

13. Markopoulos A. *Byzantine history writing at the end of the first millennium / Markopoulos A. // Byzantium in the year 1000 / [ed. Magdalino P.] – Boston; Köln: Brill, 2003. – P.183 – 199.*

14. Μιχαήλ Ψελλός. *Χρονογραφία : Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μιχαήλ Ψελλός; [μετ. Σιδέρη Α.]. – Αθήνα : Αγρα, 1993. – 474 σ. (Ελληνική Πεζογραφία).*

15. Thurn I. *Ioannes Skylitzes, Autor und Werk / Thurn I. // Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / Ioannes Scylitzes; [rec. I. Thurn]. – Berolini; Novi Eboraci: Walter de Gruyter & Co, 1973. – P. VII – XLVI.*

Гулянович І.М.

УДК 94(477.74-25)"1795/1861"

СОЦІОТОПОГРАФІЯ ПЕРЕДМІСТЬ ОДЕСИ В КІНЦІ XVIII СТ. – СЕРЕДИНІ XIX СТ.

В статті розглянуто особливості соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст. Досліджено соціальну структуру та соціально-економічний розвиток Пересипу, Молдованки, Нової Слобідки (Романівки). Виділено особливості топографії, забудови та формування об'єктів соціальної інфраструктури передмість.

Ключові слова: соціотопографія, Пересип, Молдованка, Нова Слобідка (Романівка).

Міста, що утворились і розвивались у модерний час, були позбавлені середньовічного навантаження на міську інфраструктуру у вигляді фортець, мурів тощо. Передмістя в цих населених пунктах виконували роль постачальника робочої сили, ресурсів, місцем розташування промислових підприємств та проживання незаможних жителів, заміських будинків заможних городян.

В історіографії передмістя Одеси розглядались здебільшого в краєзнавчих дослідженнях. Серед яких виділимо праці Т. Донцової [35] та І. Губаря [10, с. 20-45], цієї проблеми торкалися і в узагальнюючих працях Н. Крилов [37, с. 47-58], В.І. Тимофієнко та В.В. Вечерський [36], А.О. Скальковський [53].

Метою статті є дослідження особливостей соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст.

Завдання роботи: виділити особливості топографії передмість, дослідити соціальну структуру, розглянути забудову та розвиток соціальної інфраструктури Молдованки, Нової Слобідки (Романівки), дослідити економічний розвиток передмість.

В період кінця XVIII ст. – середини XIX ст. на території, що лежала біля центральних районів міста (середмістя), сконсолідувались три основні передмістя: Пересип, Молдованка, Нова Слобідка (Романівка).

В Одесі своєрідним розподілом, який сформулював уявлення у свідомості городян про "середмістя" і "передмістя", була межа порто-франко. Перший її кордон у 1818-1819 рр. відокремив від міста Молдованку та Пересип [9, с. 123-125], однак у 1822 р. при проведенні нової межі передмістя увійшли до порто-франко.

Розглянемо соціотопографію кожного з передмість. Найстарішим передмістям Одеси був Пересип, який розташувався на піщаній низовині у довжину приблизно 2,8 км, завширшки 320-426 м [37, с. 48]. На заході від передмістя розташовувались власницькі хутори, які відділяли Пересип від Слобідки, на північ була межа порто-франко, зі сходу передмістя оточували води Одеської затоки, на південь від Пересипу на височині (Одеське плато), розташовувалось середмістя.

Передмістя, відповідно до наказу Й.М. де Рибаса від 25 червня 1795 р., було призначено для козаків Чорноморського війська, що не переїхали на Кубань [61, с. 44]. Їм було виділено 9-11 кварталів біля "апарелі" (підйому до середмістя), але лише в двох було побудовано 9 будинків, а решта заплановані. Також у 1798 р. планувалось спорудити ще 23 квартали, що мали б назву "Чорноморська слобідка", і церкву. Спорудження будинків йшло повільно, із 23 кварталів було забудовано 3 [52, с. 90].

У зв'язку з приведенням до ладу у 1812 р. центральної частини міста: зруйнування землянок, ветхих будинків тощо. Їх мешканцям запропонували або збудувати планову будівлю за рік, або переселитися на Пересип [11, с. 41]. Соціальний склад майбутніх мешканців був різноманітний: відставні військові, робітники, посередні ремісники, міщани (у більшості своїй – шинкарі) тощо. Відмітимо, що більшість з колишніх жителів середмістя переїхали на Пересип.

На початку 1820-х рр. інженер-полковник Круг розробив проект розвитку Пересипу: планувалось облаштування Ланжеронівської площі з Олександрівською церквою посередині, ринку з портиками. Також хотіли спорудити будинок для загальних зібрань мешканців передмістя і митниці, єврейські квартали і синагогу, квартали для дігтярних рядів тощо. Але цим планам не судилося здійснитися в повному обсязі, хоча в серпні 1824 р. був затверджений план та фасад на побудову дігтярних рядів [10, с. 42].

Передмістя поділила друга лінія порто-франко на дві нерівномірні частини. На поза порто-франківській частині Пересипу за Херсонською суходільною митницею у 1828 р. було дозволено будувати складські магази-

ни. Там проводився Хрестовоздвиженський ярмарок, започаткований у 1835 р., та розташовувалися три квартали з житловими будівлями [37, с. 48]. Після скасування порто-франко мешканці намагались отримати дозвіл заснувати окремий ринок, але їм дозволили "купівлю хлібу для зсипання у магазини", а "базар заснували на Олександрійській площі, де зупиняються підводи... з хлібом" [12, арк. 43в.]. Частиною Пересипу була слобідка Балтівка, що розташовувалася біля Балтської дороги та Жевахової гори. Нажаль встановити розвиток цього поселення вкрай складно: на плані Одеси 1835 р. її слідів не виявлено, на плані міста 1855 р. територію розміщення слобідки не позначено, але вже на плані 1864 р. наявні 13 кварталів.

Першими постійними мешканцями передмістя були чорноморські козаки, які не переїхали разом з військом на Кубань. На думку І. Сапожнікова, на Пересипі могли проживати не більше 20-25 родин, 65-70 сімей жили на довколишніх хуторах [52, с. 96].

Кількість мешканців на 1830 р. становила 2030 осіб [57, с. 79]. В 1838 р. сукупна кількість мешканців Пересипу становила 3071 особу, з яких 2860 проживало у межах порто-франко, а решта за нею [40, стб. 260]. Нажаль, в подальшому статистичні дані про кількість населення передмістя відсутні. За підрахунками А. Скальковського на кінець 1850-х рр. загальне число мешканців складало 7000 осіб [53, с. 57].

Соціальний склад населення демонструє нам списки домовласників, яких на Пересипі нараховувалось 265 особи. Серед них міщани складали 59%, військові – 7,9%, іногородні міщани і купці – 7,1%, одеські купці – 6,8%, солдати – 6%, чиновники – 3,8%, почесні громадяни – 2,6%, дворяни – 0,8%, інші – 4,1% [56, с. [53-57]]. Міщани становили абсолютну більшість домовласників лише на трьох з дев'яти вулиць (Херсонській, Ново-слободка пересипській, Бажакіна). Одеські купці володіли спорудами дисперсно, лише на Нарішкінському узвозі вони володіли 33,3% будівель, почесні громадяни володіли половиною будівель на Лісній вулиці, військові (унтер-офіцери) мали у власності 19% і 15% споруд на вулицях Зайцева і Кошелевській.

Зовнішній вигляд передмістя 1830-х рр. змалював у своїх спогадах А. Скальковський: "В цій котловині, серед хмар дуже тонкого пилу, температура була до того підвищена, що дихати було неможливо" [53, с. 49]. Як зауважував дописувач газети "Одесский вестник" в 1833 р., будинки у передмісті не можуть витримати декількох років через вітер та пил. Поряд з цим він зазначав, що у 1832 р. 5 десятих території перед-містя на самому березі моря біля митниці засадили чагарниками [42, с. 319], завдан-

ням яких було зупинити просування пісків та пилу до міста. В 1834 та 1835 рр. було посаджено більш ніж мільйон кущів [6, с. 117]. Сама плантація розташовувалась біля останніх будівель Пересипу і йшла по обидва боки шосе, що вело до Сухопутної митниці, де ділилося на дві гілки: одна вела до Херсонської дороги, а інша до Балтської [46, стб. 826]. На 1837 р. площа пересипських суспільних садів становила 233 десятин [55, с. 265].

Щодо розташування житлових споруд, то стрижнем передмістя була вулиця Московська. Квартали йшли лінійно і були занадто видовжені [36, с. 84].

Загальна кількість будівель на Пересипу на 1837 р. складала 226 [55, с. 265]. На 1848 р. на території передмістя нараховувалося 265 житлових споруд: будинки – 60,8%, флігелі – 37,3%, хати ("ізби") – 1,9% [56, с. [53-57]]. Будинки становили більшість споруд на шести вулицях, на одній з яких була рівна кількість будинків та флігелів, а на вулицях Щелакова і Зайцева переважали флігелі. За підрахунками А. Скальковського на кінець 1850-х рр. загальна кількість споруд складала більше ніж 300 будинків та будиночків [53, с. 57].

Промислові підприємства передмістя здебільшого перероблювали продукти тваринництва для торгівлі та приватних потреб городян: салотопні заводи, миловарні, свічкарні, підприємства з обробки шкіри, що виготовляли сировину для місцевих ремісників (кравців, чоботарів тощо).

На початку 1830-х рр. міська влада зобов'язала власників перенести салотопи за квартали проживання городян, шкіряні заводи попри початкову заборону збереглися лише в передмістях [15, арк. 1, 3]. Намагання комерсантів спорудити скотобійні на Пересипу поблизу моря були відхилені через різноманітні обставини [27, арк. 1, 25, 158зв, 159зв.].

Відмітимо, що на Пересипу у 1850-ті рр. сальні свічки виготовляли у власному будинку Фандеріх [43, с. 336], Губіці [44, с. 405]. Фабрикант Лобер винаймав на Пересипу будинок у міщанина Некорісова під виробництво парфумів та "душистого мила" [43, с. 336]. Один з найбільших торговців м'яса у місті купець В. Санценбахер мав на Пересипу миловарний і свічний завод, на якому вироблялось продукції на суму понад 20 тис. рублів сріблом [4, с. 103]. Такі неприємні сусіди викликали незадоволення серед мешканців, тому що розповсюджували сморід та антисанітарію.

Важка металообробна промисловість в Одесі у першій половині XIX ст. була представлена лише декількома підприємствами. По-перше, це ливарний завод, який був створений за активної участі М.С. Воронцова на

базі судноремонту, яку перенесли з порту на прибережну частину Пересипу. У 1830-ті рр. на заводі працювало 60-75 робітників, а вже на початку 1850-х рр. – у 1,5 рази більше [3, с. 11]. У лютому 1855 р. завод перебував у жалюгідному стані, у майстерному відділенні "стеля, вікна, двері згнили і стіни ветхі" [34, арк. 31]. У кінці 1850-х рр. завод разом з майстернею по ремонту сільськогосподарських машин Фендеріха були об'єднані у механічний і ливарний завод "Товариство Белліно-Федеріха" у структурі Російського товариства пароплавства і торгівлі [3, с. 15]. Робітники, які здебільшого були вихованцями сирітських притулків та мали працювати там до 28 років, працювали по 13,5-16 годин, [3, с. 13]. Жили вони у кам'яній будівлі (колишньому приміщенні соляних складів), також їм дозволяли будувати мазанки та винаймати житло на Пересипу. По-друге, механічний завод Фалька, де у 1859 р. працювало 106 робітників і 25 учнів [11, с. 116], їх умови життя мало відрізнялися від умов життя робітників з ливарного.

На території передмістя розташовувались склади для напівфабрикатів, які вироблялися на експорт. Для лісоматеріалів споруди почали будувати впродовж 1805-09 рр. [10, с. 26]. В 1858-59 рр. біля своїх складів відомий лісоторгівець В. Авчінніков заснував з великими ускладненнями парову лісопильню [31, арк. 1зв., 9, 32зв., 33зв., 47, 49], згодом схоже підприємство біля своїх складів побудувала купчиха Кіршнер.

Хлібних складів ("магазинів") на 1848 р. нараховувалось 12, і знаходились вони на Херсонській вулиці та Наришкінському узвозі [56, с. [54]] та були продовженням великих складських комплексів, які розпочиналися на Коблевській, Ніжинській, Ямській вулицях. Також діяло декілька вітряків, які на початку 1860-х рр. були ліквідовані.

Одним з видів занять місцевих жителів, крім роботи в порту та на промислових підприємствах, був видобуток піску для будівельних потреб міста. У квітні 1839 р. владою було видано розпорядження припинити видобуток піску "від [Жевахової] гори до Херсонського шлагбауму" [30, арк. 1-1зв.], в червні вийшов схожий наказ про заборону, але вже біля дороги, що "пролягала між міськими плантаціями та хутором спадкоємців князя Жевахова" [29, арк. 6-7зв.].

На достатньо бідну околицю міста звернуло увагу Жіноче благодійне товариство (ЖБТ), яке відкрило м'ясні лавки на Пересипу під Херсонським і Наришкінським узвозами у серпні 1859 р., прибутки від яких йшли на утримання міського сиротинця [19, арк. 2]. Також мешканці просили допомоги у відкритті аптеки [18, арк. 1-1зв.]. Товариство пропонувало, як варіант місцезнаходження, будинок товариства на Наришкінському уз-

возі, але місцева влада не погодилася і дозволила провізору Ш. Бурксе-ру відкрити аптеку у центрі передмістя [18, арк. 24зв].

Серед збудованих об'єктів соціальної інфраструктури виділимо церкви Касперовської Божої матері і Хресто-Воздвиженську в 1846 р. та 1859 р. відповідно.

Навчальні заклади були представлені лише недільною школою, відкритою у вересні 1860 р., і в якій станом на квітень 1861 р. навчалось 142 учнів обох статей [8, с. 267].

Найбільшим за розмірами та населенням серед передмість була Молдованка. Горонім об'єднує в собі декілька колишніх поселень, що знаходились біля міста: Молдавська слобідка, Бугайовка, Булгарка, Розкидайлівка та інші, які в процесі містобудівництва стали лише вулицями передмістя.

На заході від передмістя розташовувались приватно-власницькі хутори, які відділяли його від лінії порто-франко, на північ також були садиби, що відділяли Молдованку від Пересипу та Слобідки, зі сходу передмістя оточувала Старопортофранківська вулиця, яка була своєрідною межею між передмістям та середмістям, на півдні від Молдованки знаходились хутори.

Заснування Молдавської слобідки, що стала центром передмістя, дослідник Т. Донцова відносить до 1797-1802 рр. [35, с. 20], на противагу І. Губарь зауважив, що Молдованка могла зародитися не раніше 1802 р. через те, що передмістя не зафіксовано на планах міста 1794 р. та не згадано на генеральних планах міста, складеними Ферстером і Фраполлі в 1802-1811 рр., а на плані 1811 г. лише дві будови [10, с. 27].

На території Молдавської слобідки у 1809 р. проживало 430 осіб [53, с. 164]. Кількість мешканців Молдованки на 1830 р. становила 5.967 осіб [57, с. 79]. Вже на 1838 р. кількість населення зросла до 11.306 осіб [40, стб. 260] – разом з Новою Слобідкою.

На 1837 р. загальна кількість будівель на Молдованці сукупно з Новою Слобідкою та Близькими і Дальніми Мельницями дорівнювала 1.344 споруд [55, с. 265]. На 1848 р. кількість житлових будівель Молдованки становила 1.145. Серед домовласників міщани складали 62,61%, військові – 6%, одеські купці – 5,9%, урядовці – 5,22%, іногородні міщани і купці – 4,8%, колоністи – 4%, відставні та дійсні солдати, матроси, козаки – 3,6%, іноземці – 2,9%, духовництво – 1,14%, дворяни – 1%, почесні громадяни – 0,3%, інші – 2,53%. Міщани-домовласники володіли більшістю споруд на практично всіх вулицях, крім Прохорівської, де вони мали 29%, на двох частинах вулиць Дальницькій – 28%, на якій 25,6% спорудами володіли

колоністи та 23% – одеські купці [56, с. [61-79]]. Структура домовласників достатньо коректно співпадає з аналогічною на Пересипі.

Соціальний склад населення на 1859 р. Молдованки разом зі Новою Слобідкою, де проживало 23.550 мешканців, виглядав наступним чином: міщани одеські та іногородні – 75,1%, селяни – 5,7%, купці одеські та іногородні – 4,9%, регулярні війська – 4%, відпущені та відставні нижні чини, солдатські дружини, доньки, вдови – 3,2%, іноземні піддані – 2,1%, колоністи – 1,9%, дворяни – 1,3%, різночинці – 1,2%, духовництво – 0,4%, почесні громадяни – 0,2% [20, арк. 35-36]. Превалювання у соціальній мозаїці міщанського стану закономірне, велика кількість селянського населення та колишніх військових вказує на відносно не дорогі, за одеськими мірками, умови проживання, а також, що четверта частина міста, будучи джерелом робочої сили, зберігала певні елементи сільськогосподарської діяльності.

Зовнішній вигляд передмістя та умови життя звичайних жителів були дуже скромними. Звичайні робітники на Молдованці жили в "артільних квартирах", які склалися з кухні, де проживав власник оселі, та загальної кімнати для артільних, де вони спали та обідали" [39, с. 53]. Проживали на Молдованці портові робітники та працівники місцевих кустарних підприємств.

У 1855 р. М.В. Берг, описуючи Молдованку, відмічав, що це "довге передмістя Молдованка здалося ще довше. ... Сірі одноманітні будинки з місцевого буту [піщаника], який заміняє там цеглу, тяглися праворуч і ліворуч. Ми їхали якимось болотом, а не бруківкою" [2, с. 7]. Потрібно відзначити, що на кінець 1850-х рр. заселеність четвертої частини міста складала 12 осіб на 1 будинок [53, с. 201].

В процесі свого розвитку територіально Молдованка тяжіла до центру міста, збільшуючись за рахунок тих земель, що передбачалися для розвитку самого середмістя. Так, на плані 1819 р. передмістя від центральних частин міста відділяла неширока смуга вільна від забудови. Кwartали Молдованки були більшими від міських, окремі перевищували 12 десятин, що пояснювалося сільськогосподарським зайняттям мешканців (городництво та садівництво) [36, с. 71]. Забудова йшла трьома різними частинами: квадратною ділянкою, що визначена на плані 1814 р., територією біля Водяної балки та неширокою смугою, що була витягнута по правому боку Тираспольської дороги [11, с. 37]. Таким чином, йшло поглинення садиб, на мапі міста з'явилися одоніми – Розумовська, М'ясоїдівська, Головковська, Садиківська, Прохорівська та інші; міста компактного проживання етнічних груп – Булгарська, Циганська, Малоросійська та інші вулиці.

Частина Молдованки знаходилась за межами порто-франко, за Тираспольською заставою, де за планом Ф.К. Боффо у 1828 р. розміщувались два квартали на 16 місць для складських приміщень [25, арк. 46]. Здебільшого вони були у власності одеських міщан і купців, різноманітних торгівельних компаній тощо.

Структура забудови Молдованки на 1848 р. виглядала наступним чином: будинки – 56,8%, флігеля – 39%, землянки – 4,2% [56, с. [61-79]. У кількості "вулиць" (40 об'єктів інфраструктури) фактичне однакове співвідношення: на 23 переважали будинки, 16 – флігеля, 1 – землянки. На цих матеріалах бачимо подібність зі структурою забудови на Пересипі.

На території передмістя власники споруджували млини, які згодом були перенесені у окремий квартал. Але це не завадило у 1849-1850 р. побудувати та ввести в експлуатацію паровий млин Гома, що знаходився біля Черепіннікова мосту, у вигляді "чотирьох стін у п'ять поверхів, що прикрашала велетенська піраміда" [50]. Також на території передмістя побудували парові млини купців Хава і Яхненко, де в останнього на підприємстві у 1859 р. виготовлено 455 тис. пудів борошна та працювало 40 робітників і 3 майстра [11, с. 20].

Впродовж початку XIX ст. на території Молдованки діяла значна кількість пиво-горілчаних підприємств, найвідомішими власниками були М'ясоєдов та Кошелєв, який володів заводом на балці навпроти садиби графа Розумовського [35, с. 181]. Відмітимо, що в 1850-60-х рр. на Молдованці діяли броварня, завод з виробництва хлібного вина, "горілок солодких", підприємство з виробництва спирто-скипідарної рідини для освітлення вулиць, сукупна вартість їх продукції становила 36.344 карб. ср. [21, арк. 36 зв].

Будівельні потреби міста задовольняли цегляні заводи, що розташовувались біля ставків, загальна цифра виробленої ними продукції сягала на 1848 р. – 8.910 карб. [22, арк. 12].

Загальну кількість кустарних підприємств, що працювали на території Молдованки на середину XIX ст., вирахувати вкрай складно. Але виділимо, що ремісникам у 1827 р. було виділено окремі місця для проживання (майбутня вулиця Мастерська), їм було виділено у V кварталі – 16, VI – 14, VII – 14, VIII – 10 місць [24, арк. 50-51], які були біля основних міських кварталів. Мешканцями цих кварталів стали чоботарі, бондарі, кравці тощо.

Як і на Пересипі, з Молдованки в 1831 р. було перенесено салотопельний завод [26, арк. 22 зв.-23], ремісникам, що займалися дубленням шкіри, дозволили залишитися [15, арк. 5]. Також у передмісті на 1854 р. тримали власних будинках свічкакарі Рейнер, Франгопуло [43, с. 336], а також Ксіді, що розташовувалася по парній стороні Тираспольської дороги навпроти Глухого провулку [35, с. 183]. Також на Молдованці на середині 1820-х рр.

діяла вовномийка Ж.-Б. Даваллона, який винаймав землю в полковника Понятовського [13, арк. 2].

Мешканці Молдованки займалися хліборобством, городництвом та садівництвом, про що вказує і сприйняття їх мешканцями центральних районів міста [14, арк. 5 зв.]. Часто під час неврожаю, як наприклад, у 1825 р. та 1838 р., влада надавала мешканцям передмість роботу за плату: видобуток каменю, мощення вулиць тощо [23, арк. 5зв, 15]. Також у 1848 р. місце за Інститутом шляхетних дівчат було визнано одним з двох, де було дозволено видобуток каменю [30, арк. 1, 3зв.]. Гроші від цього йшли у фонд навчального закладу.

Навчальні заклади, що розташовувалися на Молдованці були представлені Інститутом шляхетних дівчат у 1806 р., де, наприклад, на 1833 р. навчалось 79 дівчат [58, с. 323], у 1844-45 рр. – 110 учениць та працювало 10 учителів [41, с. 205]. Навчальний заклад був "оточений густими садами...", а сама споруда невелика і все в ній дуже просто" [59, с. 13]. В приходському училищі при Михайлівській церкві, що було відкрито у березні 1834 р., на 1844-45 рр., працювало 3 вчителів та навчалось 95 учнів [41, с. 204]. Заможні мешканці могли віддати своїх дітей у приватні навчальні заклади: пансіони для хлопців – Петровича на Михайлівській і для дівчат – Пішона у власному будинку [43, с. 357]. Серед інших виділимо приходське училище на Бугайовці, що було відкрито в березні 1850 р. [48], недільні школи діяли при трьох приходських училищах, при приватній чоловічій школі на Молдованці, яку утримував вчитель М. Маляров при тютюновій фабриці купця Кріона, а також дві жіночі школи: при пансіоні для дівчат А. Бондаренко та при сирітському домі на Молдованці" [49, с. 94].

Серед об'єктів соціальної інфраструктури виділимо релігійні: церкву св. Михайла, яку збудували в 1817 р. і освятили в 1820 р.; єдиновірну церкву святих Петра і Павла, яку почали споруджувати в 1826 р. і освятили в 1839 р. Церкву мав і Інститут шляхетних дівчат на честь святомучениці Олександри, а при сиротинці Інституту діяв храм Благовіщення. В 1859 р. було споруджено за Тираспольською заставою Вхідно-Ієрусалимську церкву. Варто зауважити, що найдавнішою релігійною спорудою Молдованки була синагога, яку збудували перші поселенці-євреї у 1792 р. на майбутній вулиці Балківській [45, с. 200]. Ще одним важливим релігійним місцем для мешканців міста, що знаходився між Молдованкою та кварталами млинів, було кладовище, яке підрозділялося на декілька частин відповідно віросповіданням (православне, лютеранське, католицьке, юдейське). На ньому була церква Всіх Святих (яка була освячена в липні 1820 р.).

На Молдованці знаходився будинок для догляду за перестарілими злидарями, який був відкритий в 1832 р. на кошти вдови купця Кленова на території міського кладовища [35, с. 84]. У 1847 р. у місцевої влади виник достатньо шляхетний план – організувати дитячий садок при Олександрійському дитячому притулку, куди "робочий клас народу приводив туди дітей і брав їх звідти у зворотному напрямку при виході у місто на роботу і поверненню з нього" [47]. Цей заклад мав би розташовуватися між містом (з боку Старого базару) та передмістям Молдованки біля Черепіннікового мосту. Але цей план не був здійснений через низку об'єктивних причин, так, наприклад у 1849 р. в притулку жили близько 100-120 сиріт [51], що залишилися без батьків після епідемії холери. Відмітимо, що схожий заклад на Молдованці з'явився лише в 1885 р. [45, с. 207].

На Молдованці діяла єврейська лікарня, яку збудували в 1831-32 рр. та утримували частково на кошти єврейської громади, а потім її реконструювали та спорудили новий корпус лише на початку 1860-х рр. При ній була створена аптека, де ліки (найдешевші) видавалися безкоштовно [35, с. 130]. Але забезпечення лікарською допомогою перебувало у незадовільному стані: на території Молдованки за адресними книгами не віднайдено жодного лікаря, але були повивальна бабка, два щеплювача від віспи [44, с. 397-398].

Серед торгівельних закладів виділимо створення у 1830-33 рр. скотного ринку за церквою св. Петра і Павла, де влаштувались бар'єри для різних тварин, базарні дні були від понеділка до п'ятниці від світанку до полудня [5, с. 189.]. У 1857 р. було дозволено створити ринок за Тираспольською заставою [17, арк. 4 зв. – 6].

Виявити вкрай складно через обмеженість статистичних даних, наприклад, кількість різноманітних постійних дворів, ренскових погребів, пітейних закладів тощо.

Важливими елементами Молдованки були квартали з млинами (у сприйнятті місцевих жителів вони ділились відповідно від розташування, на "Ближні", "Дальні" та слобідку Воронцовку, які зберігали протягом XIX ст. окремішність від кварталів передмістя.

Кwartали з млинами утворились ще в кінці XVIII-початку XIX ст., коли розпочався хлібний експорт через порт пшениці з Наддніпрянщини та Бессарабії. Тут власні підприємства мали відомі міські достойники Кір'яков, де Волан, Шостак, і вже на 1803 р. загальна кількість нараховувала 21 об'єкт [38, с. 4]. На їхній території заборонялось споруджувати будівлі, крім куреня для сторожів. Але структура забудови вказує, що більшість власників не прислухалися до наказів влади. Так, на 1848 р. на Ближніх

Мельниціях було 46 житлових споруд: 78,3% – флігеля, 15,2% – землянки, 6,5% – будинки. Домовласниками були одеські міщани (43,5%), одеські купці (21,7%), колоністи (6,5%) та інші. Кількість млинів нараховувалась 50, власниками були одеські міщани (66%), одеські купці (28%), колоністи (6%) та інші [56, с. [79]]. На Дальніх Мельниціях нараховувалось 41 житлова споруда: 70,7% – флігеля, 17,1% – будинки, 12,2% – землянки. Домовласниками в були одеські міщани (48,8%), одеські купці (24,4%), колоністи (9,7%) та інші. Млинів було 53, якими володіли одеські міщани (46,3%), одеські купці (41,4%), колоністи (14,6%) та інші. [56, с. [80]]. На початок 1860-х рр. співвідношення між Ближніми та Дальніми Мельниціями було наступним: 30 дерев'яних млинів і 50 будинків та 40 млинів і 70 будинків відповідно [37, с. 48-49].

Слобідка Воронцова виникла біля земель Інституту шляхетних дівчат та пов'язана з прізвищем М.С. Воронцова. Поселення на 1861 р. складалося з 54 споруд [35, с. 105]. Здебільшого там жили робітники каменоломень та садівники, що працювали на землях Жіночого благодійного товариства. Згодом жителі Воронцовки змушені були переселитися на нове місце через початок будівництва залізничної станції.

Біля кварталів передмістя розташовувалися власницькі хутори ("дачі") заможних городян (чиновників, купців, вищих військових чинів, почесних громадян). Поряд з ними окремі з них засновували підприємства. Так, наприклад, свічковий завод на своїй ділянці мав Пітансьє, що розташовувався за Тираспольською заставою, і де у 1849 р. працювала парова машина [50], кількість робітників на ньому в 1850-х рр. сягала 80-90 осіб [10, с. 31].

Походження гороніму "Нова Слобідка (Романівка)" вкрай дискусійна: окремі з дослідників вважають, що назва походить від правлячої династії Російської імперії [59], більш реалістично виглядає інша версія, що назву передмістя отримало від прізвища лейтенанта другого флотського екіпажу В.П. Романова (1796-1864), який там мав землю [38, с. 58]. Передмістя розташовувалась за Водяним яром на підвищеному крутому березі Пересипської долини, що колись була дном Хаджибейського лиману [37, с. 48]. Від решти передмість була відділена садибами заможних городян. Західніше від Слобідки розташовувалися землі Кривої балки (приміського селища Одеського градоначальства, на півночі – межа портофранко, на сході та півдні були Пересип та Молдованка відповідно.

Варто зауважити, що А. Скальковський не виділяв окремо Нову Слобідку (Романівку) як окреме передмістя, а вважав його двома окремими слобідками ("висілками") Молдованки – Нова Слобідка та Романівка [53, с. 57].

Заселення території Нової Слобідки (Романівки) розпочалося лише у 1820-х рр. А планування забудови – лише у 1832 р., в процесі якої міський архітектор І. Даллаква зіткнувся з декількома проблемами: деякі квартали, де мало йти спорудження будинків були пошкоджені після видобутку каменю; вулиці та кути будинків – побудовані скісно [32, арк. 6]. Найбільш постраждалими кварталами Нової Слобідки являлись I-IV, X-XV, LX та LXII. Для вирішення цих проблем власникам ділянок дозволили видобувати камінь для власних потреб.

Розвиток Нової Слобідки був заручником тієї соціальної функції, яку відвела міська влада – забезпечення робочою силою портових потреб. У бік порту були спрямовані головні поздовжні вулиці передмістя, через довколишні сільськогосподарські землі було прокладено значну кількість поперечних вулиць. Через це квартали передмістя мали площу всього 0,1-0,25 га та перехресно-рядкове розпланування [36, с. 84].

Соціальний склад населення середини 1830-х рр. відмітив Е. Андрєєвський, який писав, що "нижні чини карантинної сторожі селились на Новій Слободці..." [1, с. 6]. На середину 1850-х рр., на думку міського чиновника, жителі "переважно займаються ломкою каменю" [16, арк. 16]. Кількість жителів Нової Слобідки (Романівки) на 1857 р. чиновник оцінював у 1.609 осіб обох статей [16, арк. 20], що була значно занижена.

У 1848 р. загальна кількість будівель на території Нової Слобідки (Романівки) нараховувала 274 споруд, з яких міщанам належало 76,6%, відставним і дійсним солдатам та матросам – 11,7%, іногороднім міщанам – 2,5%, військовим – 1,8%, одеським купцям – 1,5%, іноземцям – 1,1%, урядовцям – 1,1%, дворянам – 0,4%, іншим – 3,3% [56, с. [81-85]]. Відсутність розподілу розміщуваних споруд по вулицям не дає можливості зробити певні висновки щодо розміщення тих чи інших соціальних груп у кварталах.

Житлова забудова у цей період розподілялась: будинки – 61%, землянки – 30,6%, флігеля – 8,4% [56, с. [81-85]]. Це демонструє, що в основній масі населення жило в одноповерхових будинках (зафіксовано лише по одному дво- і півтора поверхи), а третина – в землянках, що говорить про низький матеріальний статок мешканців, що не могли собі дозволити поліпшити умови життя.

Одним із видів діяльності мешканців Нової Слобідки було різання каменю на території передмістя, але це викликало невдоволення місцевої влади, яка заборонила видобувати камінь на території передмістя [29, арк. 1], але це залишилось на папері. Більш активно влада почала діяти, коли місцеві жителі розрили дорогу, що з'єднувала хутір графа Розумов-

ського з містом [33, арк. 1-1зв.], який поскаржився на це у травні 1834 р. У вересні влада розпорядилася відновити дорогу, а місцевим жителям вказала на те, щоб "видобуток каменю біля цієї дороги не проводили" [33, арк. 6].

На території передмістя проводились суспільні роботи для незаможних городян, за які вони отримували поденну плату: так, у 1837 р. в яру видобували та оброблювали каміння і щебінь для міських доріг [7, стб. 1220-1221].

Серед об'єктів соціальної інфраструктури виділимо побудову церкви Різдва пресвятої Богородиці у 1854 р. [44, с. 54]. Зі значними труднощами на Новій Слобідці було відкрито приходське училище. У 1853 р. через брак фінансування з міського бюджету та скрутний матеріальний стан мешканців цього не вдалося зробити [16, арк. 17]. В 1857 р. були віднайдені певні кошти, а місцеві жителі зібрали гроші на одночасні потреби навчального закладу [16, арк. 41]. В училищі на квітень 1861 р. навчалось 121 осіб обох статей [8, с. 267].

Кожне з одеських передмість виконувало ту чи іншу соціальну роль в житті міста. Населення передмість в основному складали міщани, які також передували серед домовласників. Житлові споруди у передмістях були представлені будинками, флігелями та землянками. Релігійні потреби мешканців задовольнялись побудовою церков. Набагато складнішою була ситуація з лікарською допомогою, яка взагалі для звичайних міщан являлась майже недоступною. Освітні заклади представлені лише приходськими училищами, крім Молдованки, де більш-менш заможні мешканці мали змогу віддавати своїх дітей у приватні навчальні заклади.

Пересип, завдяки своєму розташуванню, став одним з центрів промисловості Одеси в середині XIX ст. (ливарний завод та інші підприємства металообробки). Міська влада певним чином намагалася пристосувати передмістя до умов життя: висаджувала дерева з метою втримання піску і пилу, започатковувала ярмарку тощо. Тут розташовувались хлібні магазини, склади лісу, біля яких власники зводили парові лісопильні. Також на території передмістя мешкали робітники та незаможні городяни.

Молдованка та Нова-Слобідка (Романівка) були постачальниками робочої сили для потреб порту та міста. Промислові підприємства були невеликого розміру, що дозволяло комерсантам розташовувати їх у власних оселях або винаймати приміщення за достатньо низьку оплату, ширші за обсягом підприємства (парові млини, броварні тощо) були тут лише виключенням з правил. Також на території мешкали місцеві ремісники, купці, гості міста.

На території Молдованки розташовувались квартали з млинами, якими в основному володіли місцеві міщани та купці. За ними розташовувались будинки заможних верств населення (дворян, чиновників, вищих військових, купців).

В подальшому економічний розвиток Російської імперії інтенсифікував спеціалізацію передмість Одеси у промислові райони і місця для проживання незаможних городян та поглибив різницю між середмістям та Молдованкою, Новою-Слобідкою (Романівкою) і Пересипом.

Hulianovych I.M.

SOCIOTOPOGRAPHY OF THE SUBURBANS OF ODESA AT THE CLOSE OF THE XVIII-IN THE MIDDLE XIX CENTURIES

The article tell about a particular of the suburbans of Odesa at the close of the XVIII-th – in the middle XIX-th centuries. In the investigation were considered the characteristics of topography, a social structure and social-economical development of Peresyp, Moldovanka and Nova Slobidka (Romanivka). It were investigated features of building and formation of objects of a social infrastructure.

Key words: sociotopography, Peresyp, Moldovanka Nova Slobidka (Romanivka).

Гулянович И.М.

СОЦИТОПОГРАФИЯ ПРЕДМЕСТИЙ ОДЕССЫ В КОНЦЕ XVIII СТ. – СЕРЕДИНЕ XIX СТ.

В статье рассмотрены особенности социотопографии предместий Одессы в конце XVIII ст. – середине XIX вв. Исследованы особенности топографии, социальная структура, социально-экономическое развитие Пересыпи, Молдаванки, Новой Слодобки (Романовки). Выделены особенности застройки и формирования объектов социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: социотопография, Пересыпь, Молдаванка, Новая Слодобка (Романовка).

Джерела та література

1. Андреевский Э. О чуме, постигшей Одессу в 1837-м году. Исторический взгляд на ход заразы и медицинские над нею наблюдения. – Одесса: Городская типография, 1838. – 144 с.

2. Берг Н.В. Десять дней в Севастополе // Москвитянин. – М., 1855. – № 9. – Кн. 1. – С. 69-126.

3. Бужор Ю.И., Верещагина В.Г., Банита Л.Л. Имени 50-летие Советской Украины. – Одесса: Маяк, 1973. – 200 с.

4. Ващенко В.П. Підприємці у харчовій промисловості Одеси дореформеного періоду // Записки історичного факультету. – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 95-104.

5. *Внутренние известия // Одесский вестник (Одеса)*. – 1833. – № 48. – 21 июня. – С. 189.
6. *Внутренние известия // Одесский вестник*. – 1835. – № 30. – 12 апреля. – С. 117.
7. *Внутренние известия // Одесский вестник*. – 1837. – № 100. – 15 декабря. – Стб. 1219-1221.
8. Г-кій К. *Заметка об одесских воскресных школах // Одесский вестник*. – 1861. – № 61. – 1 июня. – С. 267-268.
9. Гончарук Т.Г. *Одеське порто-франко: історія 1819-1859 рр.* – Одесса: Астропринт, 2005. – 311 с.
10. Губарь О. *Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы // "Дерибасовская – Ришельевская": Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах, 2010.* – Вып. 43. – С. 20-45.
11. Гуржій І.О. *Зародження робітничого класу України (кінець XVIII-перша половина XIX ст.)*. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
12. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО)*. – Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). – Оп. 195. – Спр. 58: *По прошенію жителів Одессы предместья Молдованки, об учреждении за Тираспольской заставой 2-х привозних площадей.*
13. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 62: *Ведомости о фабриках, заводах, находящихся в Одессе за 1825 г.*
14. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 74: *Об учреждении в предместьи города Молдованки базарных дней.*
15. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 114: *Дело о воспреещении жителям раскладывать и счищать кожи на улицах.*
16. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 288: *По прошенію одесских жителей в Новой слободке, называемой Романовкою, об учреждении в этом предместьи города приходского училища, для обучения детей из грамоте.*
17. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 503: *Об учреждении на Молдованке рынка и о на назначении туда базарного.*
18. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 556: *Об учреждении на Пересыпи аптеки.*
19. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 3. – Спр. 219 за 1859 р.: *О дозволеніи Одесскому женскому благотворительному обществу устроить на Пересыпи мясные лавки.*
20. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 60: *Ведомости о числе браков Одесского Евангелического лютеранского прихода.*
21. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 66: *Сведение о числе винокуренных, пивоваренных заводов, и других в Новороссийском крае.*
22. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 83: *Сведения о фабриках и заводах.*

23. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 448: О пособии жителям одесских предместий в пропитании.

24. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 650: Об отводе мест для мастерских домиков мещанам Азарову, Пониковскому, Комарову и Скворцову и проч.

25. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 839: Об отводе жителям мест за Тираспольской таможенной под складочные магазины.

26. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 1493: Об уничтожении в городе на Пересыпи салотопельных заводов.

27. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 1781: Об устройении при морском берегу бойни.

28. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2100: О воспрещении владельцам мест в предместьях города делать подземные мины далее своих границ.

29. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2410: О воспрещении брать песок на Пересыпи против домов и в особенности от стороны моря.

30. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2814: По прошению господину исполняющего должность генерал-губернатора, о местах, найденных удобными для ломки камня.

31. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 3427: Дело 1-го стола Одесского строительного комитета, по представлению Думы об отводе Почетного гражданина Василию Овчинникову места на Пересыпи под постройку паровой пильной машины.

32. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 2. – Спр. 380: О передаче Новой Слободки в ведения и о землемера Даллаквы и о дозволении и тамошним обивателям строиться в Новой Слободке без взноса денег в залог и употребление гербовых пошлин.

33. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 2. – Спр. 429: Об возобновлении дороги идущей через Новую Слободку к хутору Разумовского.

34. ДАОО. – Ф. 457 (Канцелярія Одеського військового губернатора). – Оп. 1. – Спр. 330: Положение об одесском городском литейном заводе, рапорты и переписка о строительстве, материалах и др.

35. Донцова Т.Е. Молдаванка: Записки краеведа. – Одесса: Друк, 2001. – 323 с.

36. Историко-містобудівні дослідження Одеси (Тимофієнко В.І., Вечерський В.В., Сердюк О.М. та інші); за ред. В. Вечерського. – К.: Фенікс, 2008. – 156 с.

37. Крылов Н. Топографическое описание города Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1865. – Вып. 1.- С.47-58.

38. Нетребский В.П. Прогулки по старой Одессе: Краеведческие этюды: Прогулка 4 "Г". – Одесса: Инга, 2003. – 128 с.

39. Нетребский В.П. Прогулки по старой Одессе: Краеведческие этюды: Прогулка 5 "Д". – Одесса: Инга, 2003. – 126 с.

40. О народонаселении города Одессы // *Одесский вестник*. – 1838. – № 22. – 16 марта. – Стб. 259-261.
41. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края // *Херсонские губернские ведомости (Херсон/Одесса)*. – 1847. – № 33. – 14 августа. – С. 203-208.
42. *Одесская Пересыпь* // *Одесский вестник*. – 1833. – № 80. – 11 октября. – С. 319-320.
43. *Одесские адреса* // *Новороссийский календарь на 1854*. – Одесса, 1853. – С. 357-366.
44. *Одесские адреса* // *Новороссийский календарь на 1858*. – Одесса, 1857. – С. 410-433.
45. Олійників О.С. *Наснага одеської душі. Одеські храми та добродійні товариства і осередки*. – Одеса: Астропринт, 2008. – 238 с.
46. Описание лесной плантации, или насаждения близ Одессы // *Одесский вестник*. – 1839. – № 63. – 9 августа. – Стб. 820-826.
47. Открытие Александровского детского приюта в Одессе // *Одесский вестник*. – 1847. – № 87. – 3 декабря.
48. Открытие новых приходских училищ в Одессе и ее предместьях // *Одесский вестник*. – 1850. – № 98. – 9 декабря.
49. Першина З.В. *Недільні школи в Одесі (з історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. XIX ст.)* // *Записки історичного факультету*. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 93-96.
50. Петри А. *Паровые заведения в Одессе: мельница господина Гома – Завод стеариновых свеч и мыла г-на Питансье* // *Одесский вестник*. – 1851. – № 91. – 28 ноября.
51. Псарев Я. *Александровский детский приют в Одессе* // *Одесский вестник*. – 1849. – № 87. – 29 октября.
52. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. *Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.)*. – Одесса: ОКФА, 1998. – 272 с.
53. Скальковский А.А. *Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году* // *Записки императорского русского географического общества*. – СПб., 1864. – Кн. 4. – С. 51-231.
54. Скальковский А.А. *Одесса за 40 назад* // *Труды Одесского статистического комитета*. – Одесса, 1870. – Вып. 4. – С. 47-68.
55. Скальковский А.А. *Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823*. – Одесса: *Городская типография*, 1837. – 296 с.
56. *Список домам и прочим строениям состоящим в 1-й – [4-й] части города Одессы, оцененным для платежа полу процентного сбора с 1848 года подлежащим и неподлежащим оценке*. – [Одесса], [б.г.]. – [82] с.
57. *Статистика. Народонаселении Одессы* // *Одесский вестник*. – 1830. – № 20. – 8 марта. – С. 79.
58. *Статистика Одессы. Глава III* // *Одесский вестник*. – 1833. – № 81. – 14 октября. – С. 322-323.
59. Шишкина О.П. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. В 2 ч. – Ч. 2.* – СПб., 1848. – 304 с.

60. Шевцов П. Слободке – 100 лет // Знамя коммунизма (Одеса). – 1990. – № 69. – 8 апреля.

61. Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 41-45.

Залєвський В. В.

УДК 94(470+571):82-94:929Єрьоменко"1959/2009"

ІСТОРИЯ ПУБЛІКАЦІЇ МЕМУАРІВ МАРШАЛА СРСР

А. І. ЄРЬОМЕНКО (1959-2009 рр.)

Дослідження присвячене аналізу історії публікації мемуарів маршала СРСР А.І. Єрьоменко. Проведене співставлення текстів демонструє суттєві відмінності між виданнями, що обумовлено історичними умовами часу. Розглянуті оцінки сучасниками рис вдачі автора. На конкретних прикладах 1944 року розібрані епізоди участі мемуариста у військових операціях та їх відображення у споминах.

Ключові слова: мемуари, щоденники, фронт, наступ, Крим, Прибалтика.

Нещодавно була відзначена сумна дата – 70-річчя з моменту нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 року. У Російській Федерації під час проведення міжнародної виставки "Меморіал-2011" був презентований перший том нового видання офіційного 12-томника з історії Великої Вітчизняної війни, знаменуючи новий етап у вивченні цього складного періоду. Це свідчить про значне підвищення інтересу науковців та суспільства до Другої світової війни, що обумовлює актуальність вивчення вказаного періоду.

Мемуари учасників Великої Вітчизняної війни виступають як комплекс цілком самостійних історичних джерел, доповнюючи й розширюючи картину подій військових років. Полководці, політики, винахідники та інші фігури великого історичного масштабу привертають увагу своїм внеском в історію. Їх спомини назавжди залишають нетлінний відбиток їхнього буття, світогляду та особистий погляд на пережиті події.

Андрій Іванович Єрьоменко (14.10.1892-19.11.1970) – українець за походженням, помітний військовий діяч. Другу Світову війну закінчив у званні генерала армії, командуючим 4-м Українським фронтом. У післявоєнну добу отримав звання Маршала Радянського Союзу, випустив низку книг мемуарного та історико-політичного жанру. У сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження мемуарної спадщини автора. З огляду на вищезазначене, метою даної розвідки є аналіз історії публікації спогадів А.І. Єрьоменко з радянських часів до сьогодні.